

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1213>

Geliş Tarihi: 13.02.2018

Kabul Tarihi: 23.03.2018

MONDROS ATEŞKESİNDEKİ HABERLEŞME ENGELİNİN AŞILMA TEŞEBBÜSÜ: 23. FIRKA ÖRNEĞİ

Turan AKKOYUN*

Öz

Mondros Ateşkes antlaşması, Osmanlı Devleti için tam bir teslimiyet ve yıkım antlaşması olmuştur. Antlaşmanın 12. maddesinin; ilk 6-7 ay zarfında tümen sıfatı taşıyan bir askeri birlik üzerinden değerlendirilmesi, mukavemet hareketinin şartlarının ne kadar hassas bir ortamda gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır.

Haberleşme hükmü, şüphesiz, Türklerin muhtemmel karşı hamlelerini engellemek, önceden bilgi sahibi olmak gibi amaçlarla Ateşkes Antlaşması içine yerleştirilmiştir.

Savaş halinin sona ermesinden dolayı ordunun düzeni ve sayısında değişim yaşanması kaçınılmazdı. Ateşkes hükümlerine göre hızla küçültülmek zorunda kalınan ordunun, İtilaf devletlerinin dikkatini çekmeden iskeletinin korunmasına çaba sarf edilmiştir. Türk Ordusu içinde 23. Fırka'nın hareketleri, personelinin tasfiyesi ve takviyesinde haberleşme unsuru dikkate alınarak görevlendirmeler yapılmıştır. 30 Ekim 1918 tarihinden Mayıs 1919 ortalarına kadar 23. Fırka'daki faaliyetler, bağımsızlık mücadelesi içinde askeri iletişimin güvenli ve hazır bir kaynağı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Mütareke, 23. Fırka, Mustafa Kemal Paşa, Haberleşme, Bağımsızlık.*

Attempt of Communication Limitation in Mondros Cease-fire: The 23th Divisional of Example

Abstract

Mondros Cease-fire Agreement, the Ottoman Empire was a complete surrender and destruction agreement. Article 12 of the Treaty; the evaluation of the military unit

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

over the first 6-7 months on the basis of divisions reveals how sensitive the conditions of the resistance movement are.

The clause of communication has, of course, been placed in the Treaty of Truce for the purpose of preventing the possible counter-actions of the Turks and of having knowledge in advance.

It was inevitable that there was a change in the order and number of the army due to the end of the war. The army, which had to be scaled down rapidly according to the cease-fire provisions, made efforts to protect its skeleton without paying attention to the victorious states. Within the Turkish Army, the movements of the 23th Divisional Departments were made taking into consideration the elements of communication and the liquidation of the personnel. From the 30th October 1918 until the mid-May 1919, the activities in the 23th Division have become a safe and ready source of military communication in the struggle for independence.

Key words: *Truce, The 23th Divisional, Mustafa Kemal Pasha, Communication, Independence.*

GİRİŞ

Avrupalı devletlerin yüzyılı aşkın bir zaman izlediği "Şark Meselesi"¹ Birinci Dünya Savaşı içinde gerçekleşen olayların birbirine eklenmesiyle Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri adına İngiltere ile imzalamak zorunda kaldığı Mondros Ateşkes Antlaşmasıyla fiilen ve hukuken gerçekleşme noktasına ulaşmıştır. Hükümlerine bakıldığında; üzerinde çok çalışıldığı, her türlü ihtimalin düşünüldüğü, en olumsuz duruma karşı dahi hazırlık yapıldığı, galip devletlere uluslararası hukuk kurallarıyla açıklanamayacak dengesiz bir üstünlük sağlandığı görülmektedir.

Savaşın sonlarında uluslararası alanda farklı hesapların peşinde ilan edilen Wilson İlkelerinin dünya kamuoyuna duyurulmasında sonra, harbden kendi lehine umudunu kesen, çıkış arayanlar üzerinde olumlu etkiler yapmış, şartları ne kadar ağır olsa da imzalanacak ateşkes ile sulh ümidi belirmişti.

¹ Şark Meselesi üzerinde farklı değerlendirmeler için bk. Paul Hourie, *Türkiye Nasıl Paylaşıldı? Kaynarca Muahedesi'nden Son Felaketimize Kadar Şark Meselesi*, (Haz. Emre Gör), DBY Yay., İstanbul Nisan 2016; Mustafa Kâmil Paşa, *Şark Meselesi*, (Trc. Mustafa Özcan), Ark Yay., İstanbul 2016; Ahmed Saib, *Şark Meselesi*, (Haz. Saadettin Yağmur Gömeç), Berikan Yay., Ankara Aralık 2014; Sergey Goryanof, *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi*, Ötügen Nşr., İstanbul 2006; Süleyman Kâni İrtem, *Şark Meselesi: Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu) Temel Yay., İstanbul 1999; Zafer Gölen, *Şark Meselesi ve Milli Mücadele*, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta 2012; Arslan Topçubaşı, *Batı ve Şark Meselesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000; İlker Alp, *Şark Meselesi veya Emperyalizmin Türk Politikası*, Trakya Üniversitesi Yay., Edirne 2008.

1911 yılından beri çok kısa fasıllar hariç Trablusgarp, Balkan, Dünya savaşlarında cepheden cepheye sevkıyla uğraşmak zorunda kalan Anadolu insanı, harp meydanlarında mücadele ederken dinlenme, durup düşünme, durumu değerlendirme fırsatı bulamamıştır. Sonrasında ise kendinde kalan son "ata yurdu"nu dahi elinde tutabilmek için, tam anlamıyla bir ölüm-kalım savaşına girişmek zorunda kalmıştır.

"Tarih, ilim olmakla beraber, kendisiyle meşgul olan zevatın temayüllerine pek fazla maruz kalabilen bir ilimdir."² Buradan hareketle Türklüğün bağımsızlığını kazanması yolunda işgalcilerle mücadelenin kaçınılmazlığı ateşkes hükümleri içinde Anadolu'yu işgallere açık hale düşüren maddeleri, mukavemet hareketinin idarecileri ve konunun araştırmacıları tarafından diğerlerine nazaran üzerinde daha fazla durulmuş, bilimsel çalışmalarda haklı olarak aynı maddelere ağırlık verilmiştir.

MONDROS ATEŞKES ANTLAŞMASI

Mondros Ateşkes Antlaşması, Osmanlı Devleti adına Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey ile İtilaf Devletleri adına İngiltere Akdeniz Filosu Kumandanı Amiral Calthorpe arasında Limni Adasının Mondros Limanında demirli bulunan Agamemnon Zırhlısında 30 Ekim 1918 akşamı imzalanıp³ ertesi gün yürürlüğe girmiştir.⁴

² A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, 3. b., Enderun Kitabevi Yay., İstanbul 1981, s. 15.

³ *Mondros Ateşkes Antlaşması*: Osmanlı Padişahı V. Mehmet Reşad 3 Temmuz 1918 tarihinde vefat edince VI. Mehmet Vahideddin tahta geçmiş, dolayısıyla dört yıldır devam eden ve şartları oldukça ağırlaşan savaşın yükünü taşımak yeni hükümdara düşmüştür. 1918 yılı yazı ve sonrasındaki askeri hareketlerde İttifak Devletlerinin orduları ciddi kayıplara uğrayarak geri çekilmişlerdir. 1918 Eylül'ünün sonlarına doğru Bulgar cephesi yarıldı ve çok geçmeden 29 Eylül'de Bulgaristan mütareke imzalamak zorunda kaldı. Bulgaristan'ın savaştan çekilmesiyle, Almanya ile Türkiye arasındaki yol bağlantısı ortadan kalktı. Lojistik destek, silah ve mühimmat tedariki imkansız hale geldi. Almanya da ateşkes istedi. Ardından Osmanlı Devleti mütareke talebinde bulundu. Mütarekenin yapılabilmesi için hükümet değişikliğine gidildi. Bu nedenle Talat Paşa Hükümeti 7 Ekim tarihinde istifa etti. Yeni kabineyi Tevfik Paşa kurdu. Ancak Tevfik Paşa kabinesi güvenoyu alamadı. Tarih süratle ilerlemekte olduğundan 14 Ekim günü Ahmet İzzet Paşa Hükümeti kuruldu. Hükümetin o andaki gündemi, en az zararlı savaştan kurtulmak, toplumu kurtarmak olduğundan, beklenenden daha büyük bir çaba gösterdi. Hükümet, 26 Ekim 1918 tarihinde Bahriye Nazırı Rauf Bey'in başkanlığında bir heyeti Mondros'a gönderdi. Burada Wilson ilkeleri doğrultusunda hazırlandığı izlenimini veren fakat yoruma açık hükümleriyle Osmanlı Devleti'nin varlığını ortadan kaldıracı, teslimiyetçi nitelikler taşıyan, Türk milletinin geleceğini zedeleyici hükümleri bünyesinde barındıran mütareke metni 30 Ekim 1918 günü imzalandı. Süratle, istişare fırsatı bile bulamadan, düşünme payı hiç bırakılmaksızın imzalanan Mondros Ateşkesi gözü kapalı yapılan yorumlarının, mürekkebi dahi kurumadan, İtilaf Devletleri tarafından uygulanışı ortaya koydu

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkış sebeplerinin pratik çözümü olarak "Lloyd George'un hazırladığı felaket antlaşması"⁵ Mondros Mütarekesi⁶ İttifak Devletlerince imzalanan en ağır antlaşma olup, başta İngiltere olmak üzere İtilaf devletlerine Türklüğü yok etme imkanı tanıdığından, galiplere aşırı bir özgüven vermiştir.

Osmanlı Devleti'nin elini kolunu bağlayan ateşkesin birçok maddesinin istismara, suistimale açık olduğu, devletin ve milletin bekası için savaş alanlarında elde ettiği askeri başarılarla rütbelerini katlayan subaylar tarafından hemen fark edildi. Uluslararası ilişkiler anlamında ülkede ve yurtdışında kolayca fark edilen teşebbüslerde bulundular. I. Ordu Müfettişi Mustafa Fevzi Paşa, Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, II. Ordu Kumandanı Nihat Paşa, Medine Müdafii Fahreddin Paşa, VI. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa, VII. Ordu Kumandanı Ali Fuat Paşa, IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, VIII. Ordunun bakıyeleri üzerine kurulan XVII. Kolordu Kumandanı Nureddin Paşa gibi sadece Türk Ordusunun değil, dünya askerlik sanatının en seçkin isimleri tarihe not düşerek ilerlemeye başladılar. Ancak devlet yönetimi aynı duruşu sergileyemedi. Belki de tercihler arasındaki farklar, Türklüğün ölüm-kalım savaşında bağımsızlığını sağlayacak askeri, siyasi ve fikri kadronun bir araya gelmesinin kapısını araladı. Vakit kaybedilmeden Milli Mücadele'nin temelleri atıldı⁷. "Fedakarlığın en son sınırı"⁸ olarak benimsenen

ki o birkaç günlük çaresizlik içinde savaşı sona erdirme çabası ölüm-kalım savaşına girişlerin hatıralarının arasına sıkışıp kaldı. Ateşkes maddelerini kendilerine göre yorumlayan, güçlerine göre istedikleri gibi uygulayabileceklerini sananlar, tarihin en seçkin milletinin on yıla yakın zamandır hatırlama fırsatı bulamadığı kendisini, yeniden bulmasına sebep olmuştur. Türk Milleti "ya istiklâl, ya ölüm" mücadelesine girişmiştir.

⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, s. 559.

⁵ "Atatürk ve Hatay", *Hukuk Gündemi* (Hatay) *Atatürk Özel Sayısı*, 2013, s. 109.

⁶ Mütarekenin tam metni için bk. *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nr. 31, vesika nr. 789; Ali Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948, ss. 33-34; 66-68; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, Ankara 1989, ss. 742-746.

⁷ "Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından bir gün sonra Adana'daki Yıldırım Orduları Grup Komutanlığına atanmış olan Mustafa Kemal Paşa, bu görevi sadece 10 gün sürdürebilmiştir (31 Ekim-10 Kasım 1918). Bu süreçte Mustafa Kemal, güneydeki milli sınırın tespit edilip elde tutulması ve ordunun kurtarılması ve mümkün olduğu kadar güçlü halde bulundurulması esasına önem vermiştir. Güneydeki milli sınırın tespiti ve elde tutulması, ileride Türkiye'nin toprak bütünlüğünü savunmak bakımından olduğu gibi, o gün içinde mütarekenin uygulanması bakımından da önem taşıyordu. Çünkü mütarekenin 16'ncı maddesine göre Suriye'deki Türk birliklerinin en yakın İtilaf komutanlarına teslim edilmeleri gerekiyordu. Mustafa Kemal'in komutasındaki orduların Mondros Mütarekesinin yapıldığı tarihte tuttıkları hat, daha sonra Misakı Millî sınırı, dolayısıyla Türkiye'nin milli sınırı olmuştur. Başka bir deyimle, İstiklal Harbinin ilk temeli atılmıştır." Rezzan Ünalp, "Kuvayı Milliye: Türk İstiklal Harbi ve

Misak-ı Milli⁹ Esasları ile belirlenen mücadelenin haricinde kalanlar, istikbalde de yer bulamadı.

3 Teşrin sani 1918 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın, Adana'dan gönderdiği yazıda yer alan "tebliğ olunan Mütareke şeraitine göre mahalli olarak ittihaz olunacak kararlar için, İtilafçılarla müzakereye mecbur olacak madür kumandanlar, ne kadar azimkar olarak muhiti görerek idare ederlerse o şeraitin ağırlığı nispeten tahaffüf eder"¹⁰ ifadesi hassasiyeti ortaya koymuştur.

Silah arkadaşlarına "artık milletin bundan sonra kendi haklarını kendisinin araması ve müdafaa etmesi, bizlerin de mümkün olduğu kadar bu yolu göstermemiz ve bütün ordu ile beraber yardım etmemiz lazımdır" diye açıkladığı düşünceleri¹¹ yeni dönemin işareti olmuştur.

Savaşın içerisinde matematiksel üstünlüğe rağmen geçemedikleri Çanakkale Boğazı'ndan ateşkesin hükümlerinin kendilerine sağladığı avantajlarla ilerleyerek "13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelen İtilaf Donanması 15 Kasım'dan itibaren İstanbul Boğazı ve hinterlandını denetim altına almaya başladı."¹² Payitahtı işgal¹³ ile kurtarma arasındaki mücadele, XX. Yüzyıla

Bağımsızlık Önderi Olarak Mustafa Kemal (Atatürk), s. 1. www.ata.tsk.tr/05_ataturke_bakis/makaleler.

⁸ Turan Akkoyun, "Bağımsızlığın Fedakarlık, Miras ve Sorumluluk Ahidi: Misak-ı Milli", *Yeni Türkiye*, nr., Ocak-Şubat 2017, s. 171.

⁹ Mondros Ateşkes Antlaşmasının imza edildiği günkü sınırları esas alan; Milli Mücadelenin, Ateşkes ve Barış Müzakerelerinin, Türkiye Cumhuriyeti'nin tam bağımsızlık politikalarını belirleyici unsuru Misak-ı Milli kararları hakkında bk. Enis Şahin, "Yakın Dönem Türk Tarihi'nin Kızıl Elması: Misak-ı Milli", *Yeni Türkiye*, nr., Ocak-Şubat 2017, ss. 38-51; Hikmet Öksüz, "Misak-ı Milli: Bir Reel Politik Yansıması", *aynı nüsha*, ss. 680-692; Mevlüt Çelebi, "Milli Mücadele'de Ankara Hükümeti'nin İtalya Politikasındaki Ana Unsur: Misak-ı Milli", *aynı nüsha*, ss. 1311-1320.

¹⁰ *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, IV, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 16.

¹¹ Ünalp, *a.g.m.*, s. 2.

¹² Adnan Sofuoğlu, "Mondros Mütarekesi Sonrasında Kocaeli Yarımadası'nda Milli Teşkilatlanma: Yahya Kaptan Olayı", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu 2-4 Mayıs 2014*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay., s. 1083.

¹³ 16 Mart 1920 "İtilaf Devletleri ... İstanbul'u resmen işgal ettiler. Haberleşmeye el konu. Hükümet Daireleri denetim altına alındı. Telgraf memuru Manastırlı Hamdi Efendi, işgali anında Ankara'ya bildirdi. İstanbul, 13 Kasım 1918'den beri zaten İtilaf Devletlerinin denetimi altında bulunuyordu." Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, II, *Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye*, Öğretmen Dünyası Yay., Ankara Nisan 1984, s. 377.

"gerçek sosyal aktörü"¹⁴ yeni bir lider ile ulusal egemenliğe dayalı yeni bir Türk devleti kazandırdı.

"Hicaz'da, Yemen'de, Asir'de, Suriye'de ve Irak'ta bulunan tüm garnizonların en yakın müttefik komutanına teslim olmaları ve tüm birliklerin Kilikya'dan çekilmesi" ibaresi ve mütarekede yer alan Mezopotamya, Suriye, Kilikya, Irak vb. gibi "ismi bulunan ancak toplumda karşılığı olmayan" eski coğrafi terimleri ile sınırlarının müphemliği, İtilaf Devletlerinin, bu bölgenin sınırını devamlı kuzeye kaydırarak işgallere başlamalarına dayanak oluşturmaktaydı. Olayların üzerinden geçen yüzyıl, hesapların kısa vadeli olmadığı, iç içe yürüyen diplomatik planlar yeni aktörler ve enerji kaynakları etrafında yürüdüğünü ortaya koyan hususlar araştırmamızın haricinde tutulmuştur.

İtilaf Devletlerinin lideri İngilizlerin ateşkes hükümlerini rahat aşan talepleri¹⁵ birbirini takip etti. Cephedeki tecrübeleriyle tavır alan, karşı çıkanlar hakkında görevden alma talepleri bulunmakta da çekinmediler. Her hamlelerinin idari anlamda karşılık bulması gecikmedi. M. Fevzi Paşa, Mersinli Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa, Ali İhsan Paşa, Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Yakup Şevki Paşa, Salih Paşa, Nihat Paşa payitahttan gelen emir üzerine, askeri birliklerinden ayrılıp, İstanbul'da toplandılar. Bazılarının istikameti Malta hapisanelerine, bazılarının ise Anadolu bozkırlarına yöneldi. Türk Milleti, tehlikeleri içinden yetiştirdiği evlatlarıyla atlatacak bir tecrübeye sahipti. Mustafa Kemal Paşa'nın Haydarpaşa'ya inip İstanbul Boğazı'na demirleyen gemileri gördüğünde dillendirdiği "geldikleri gibi giderler"¹⁶ ifadesi milli bir ses ve tutku haline geldi.

Toplumun çeşitli unsurlarında farklı tepkilerin gözlenmesine imkan veren Mondros Ateşkes Antlaşması yakın gelecekte kurumların, bireyin ve toplumun yeniden şekillenmesinde etkili olmuştur. Osmanlı Devleti adına antlaşmaya imza atan Bahriye Nazırı Hüseyin Ruf Bey "müzakeratımız gayet samimi ve son derece açık bir lisanla cereyan etmiş ve su-i tefehümü mucip olacak hiçbir hal ve harekete meydan verilmemiştir. Akd eylediğimiz Mütareke neticesinde

¹⁴ Orhan Türkdoğan, "Atatürk'ün Temel Felsefesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, nr. 112, Şubat 1998, s. 9.

¹⁵ "İngilizlerin kandırıcı, işlem, öneri ve davranışları ..." Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, 2. b., Ankara 1983, s. 17.

¹⁶ Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, I, 30 Ekim 1918 - 11 Ekim 1922, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1970, s. 4.

devletimizin istiklali, saltanatımızın hukuku tamamen kurtarılmıştır"¹⁷ gibi sevinç ifadelerini taşıyan basın açıklaması¹⁸ yapmaktan çekinmemekteydi. Aynı hükümetin Dahiyeye Nazırı Fethi Bey'in de "vaziyet-i hazıra-i askeriye nazaran" ateşkesin "müsait şartlar ile akd"¹⁹ edildiği beyanları kamuoyuna yansımıştır.

Yüzyıllardır mevcudiyetini kabul ettiren Türk milleti, mütarekeye²⁰ kayıtsız bir halde, kaldığı yerden devam için köyüne, toprağına, yaylasına dönerken en büyük tahribatı aydınlar²¹ üzerinde olacağını muhtemelen düşünmemiştir. "Ortaya çıkan karanlık tablo"²² en azından aydınlar arasında çok büyük bir yol ayrımına sebep oldu ki bu husus da araştırmamızın kapsamı haricinde tutulmuştur. Ancak Anadolu Türklüğünün çeşitli araştırmalara konu olmaya devam eden mukavemet hareketi içinde yer alan bazı ayrıntılar genel açıklamalara katkı yapacak nitelik taşımaktadır.

"Mondros Mütarekesi'nin şartları, Anadolu'nun merkezine giden ilerleme mihverinin açılması ve işgali anlamını taşıyordu."²³ İlk andan itibaren dikkat çekilen, endişe edilen husus da bu idi.

Mondros Ateşkes Antlaşması, yüzyıla yakın bir zamandan beri Osmanlı ülkesi aleyhine genişleme siyaseti takip eden Yunanistan'da ise tarihi bir fırsat olarak algılandı. Adalar Denizi'nin doğu sahilleri, Batı Anadolu'nun tamamı hatta İstanbul'a uzanan hayaller uluslararası platformlarda karşılık bulmaya başladı.

¹⁷ *Yeniğün*, nr. 59, 2 Teşrin sani 1334.

¹⁸ *Türk İstiklâl Harbi*, I, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, (Haz. Tevfik Bıyıklıoğlu, Tevfik Ercan), 3. b., Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 1999, s. 50.

¹⁹ "Fethi Beyin Beyanâtı", *Minber*, 4 Teşrin sani 1334.

²⁰ "Mütareke ile birlikte Türk milleti büyük bir çıkmaza girdi." Zekeriya Türkmen, "İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar (13 Kasım 1918- 16 Mart 1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVIII, nr. 53, Temmuz 2002, s. 370. Mütarekeye dair aynı yazarın değerlendirmeleri şuralarda yer almıştır: "Mütareke Döneminde (1918-1920) Ordu: Mütareke Döneminden Millî Mücadele'ye Geçişte Ordunun Yeniden Yapılanması", *Askerî Tarih Bülteni*, nr. 41, Ağustos 1996, ss. 43-58; *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001; s. 24 vd.

²¹ Orhan Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918 Zafer-i Nihaiden Tam Teslimiyete*, İstanbul 2000; "Halkın büyük bir kısmı ile seçkin ve aydın tanınan bazı kimseler müttefiklerimizle yenemediğimiz 'Yedi Düvel' denilen İtilaf Devletleri ile yeni bir çatışmaya girmeyi büyük bir mantıksızlık ve akılsızlık olarak görürken; Atatürk ve Türk milliyetçileri bir direniş için hazırlık yapıyorlardı." Kemal Çelik, "Millî Mücadele'de İç İsyânlar, Vatan İhanet Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, nr. 40, Kasım 2007, ss. 569-613.

²² Yenal Ünal, "İstiklâl Harbi'nde Etnik İhanet", *Tarih Okulu*, VI, nr. 16, Aralık 2013, s. 767.

²³ Cemal Kemal, "Mustafa Kemal'in Mondros Mütarekesi'ne Tepkisi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, nr. 46, Güz 2010, s. 376.

Türkiye'ye karşı, emperyalist mücadelenin içinde yürüme, ona dahil olma gayreti, ekonominin önündeki engellerin kaldırılması çabası²⁴ birisi doğusunda diğeri batısında olmak üzere, batının desteğinde iki unsurun öne sürülmesinde etkili olmuştur.

Doğudaki Dünya Savaşı içinde sonuna kadar kullanılmış, birçok masum insan malından ve canından olmuş, dünya kamuoyuna roller değiştirilerek takdim edilmişlerdir. Yaşananlardan ne batılıların, ne de onların tahrikiyle hareket edenlerin ibret almadığı anlaşılmıştır. Batıdaki ise bütün uluslararası hukuk kurallarını, sınırlarını umursamaz bir tavırla hiçe sayarak "şımarık çocuğu" sıfatıyla mensubu buldukları Avrupalılardan müsaade istemişlerdir. Her iki unsurun maceracılığı, ebedî realite karşısında yok olup gitmiştir.

Tarihi zorlamalarla dünya kamuoyu Türklüğün aleyhine yönlendirilmeye çalışılırken, hiç de farkında olmadan "direnişin gerekliliği noktasındaki fikri"²⁵ tetikleyerek, "her alanda taahhüt altına alınarak, eli kolu bağlı bir şekilde adeta mecalsiz bırakılan"²⁶ tarihin en gerçek unsurunun düştüğü yerden ayağa kalkmasına²⁷ yardımcı olmuşlardır.

MÜTAREKEDEKİ "MUHABERE" HÜKMÜNÜN ANLAMI

Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında girilmek zorunda kalınan mukavemet hareketi içerisindeki gelişmeler yan yana getirildiğinde küçük ayrıntılarda dahi hassas okuma, ileriye görme ve ince hesapların bulunduğu gözlemlenmektedir.

Mondros Mütarekesi ile ele geçirilen muhaberatın askeri kısmına yönelik hesaplar hem toplumu, hem de toplumu yönlendirecek yeni liderin potansiyelini açıklar mahiyettedir. Hassasiyet gösterenlerin "işgale açıklığı" fark etmeleri

²⁴ Murat Sarıca, *Birinci Dünya Savaşından Sonra Avrupa'da Barışı Kurma ve Sürdürme Çabaları*, SBF Yay., İstanbul 1982, s. 112.

²⁵ Hasan Ali Polat, "Mondros Mütarekesi'ni Mütetkip, İşgallere Karşı Marmara Ahalisinin Tepkisi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III, nr. 11, Bahar 2010, s. 486.

²⁶ Kazım Karabekir, *Paşaların Hesaplaşması: İstiklal Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik*, (Haz. İsmet Bozdağ), İstanbul 1992, s. 30; Kısa bir durum değerlendirmesi şurada yapılmıştır: Zekeriya Türkmen, "30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, nr. 11, 2000, s. 616.

²⁷ "Merkez devletleri son derece uygar, dolayısıyla duyarlı düzenlerde iş görürken, otorite ve boyun eğdirme kurbanların sinirsel bezginlikleri yüzünden 10 ile 20 yıl işe yarayabilirdi. Türkiye gibi tamamıyla hayvansal bir organizmada sinirsel bir bezginlik meydana gelmedi; kurbanlar bir gecede iyileştiler." Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul*, 2.b., İletişim Yay., İstanbul 1994, s. 17.

yanında "haberleşme"²⁸ hususu dikkatten kaçmadı. Burada zikredilmesi gereken bir diğer husus, savaş içinde daha da gelişen teknolojinin, 1917 yılından itibaren Osmanlı Devleti başkentine gelmesi²⁹ ve yaygınlık kazanması üzerine milli ekonomi politikası anlayışı içinde muhaberat vasıtaları olan makinelerin bizzat üretim işine girilmesi idi.³⁰

Birinci Dünya Savaşı içinde cepheden cepheye koşup, hayatta kalabilenler imkan dahilinde memleketine dönüşü ve sonrasındaki gelişmelerin farklı cepheleri içinde toplumla iletişimin sağlanmasında askeri irtibat en önemli basamaklar arasındaydı. "Verici ile alıcı arasında iletişimi sağlayan"³¹ bireysel hedefleri toplumsallaştıran haberleşme, şüphesiz hareketlenme gerçekleşebildiği takdirde işgalleri sona erdirmeye çabasında en fazla ihtiyaç duyulacak bir unsur idi.

Güneyi, Batısı, Doğusu ve hepsinden öte başkenti işgal tehdidi altına düşen, büyük ümitlerle imzalanan ateşkes antlaşmasının daha mürekkebi kurumadan iletilen galip devletlerin talepleri, cevaplanmasına dahi fırsat verilmeyen girişilen işgaller karşısında toplumun haberleşme imkanı ortadan kaldırıldığı gibi, bağımsızlık hareketinin ümidi ordunun sevk ve idaresini de imkansız kılmaktaydı. Kısacası haberleşme hem askeri, hem de sosyal bir zaruret idi. Haklılığın dünyaya duyurulmasında vazgeçilmez bir unsurdur. Ateşkes, bunu da tartışmasız galip devletlerin kontrolüne³² verdi. İngilizler ve Fransızlar harikulade muhabere ile cephe tahliyesinde muvaffak³³ olduklarından, bu hükmün ehemmiyetini dünya savaşı içinde görmüşlerdi.

Ateşkesine göre her türlü haberleşme ve iletişim araçları İtilaf Devletlerinin kontrolüne verilecek, telsiz, telgraf ve haberleşme sistemi onların memurları tarafından denetlenecektir.

²⁸ "Anlamlı bir bilginin karşılıklı alışverişine haberleşme denir." *Analog ve Sayısal Haberleşme*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 2011, s. 3.

²⁹ "İlk telsiz telgraf 1917 yılında İstanbul'da hizmete verilmiştir." Reşat Alşan, "Cumhuriyetimizin Kuruluşu ve İlk Onbeş Yılında PTT İşletmesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VI, nr. 17, Mart 1990, s. 392.

³⁰ Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Telgraf Fabrikası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, nr. 52, İstanbul 1983, s.75.

³¹ John G. Proakis, *Digital Communications*, 3. Edition, New York 1995, p. 3.

³² "1918 yılında posta hizmetleri deniz ve demiryolu taşıtlarıyla gerçekleştiriliyordu." Kemal Arı, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye'nin PTT Alanında Yatırımları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIII, nr. 27, Güz 2013, s. 121.

³³ de Robeck Weyms, *Çanakkale Tahliyesi Hakkındaki Rapor*, (Trc. Hüsameddin), Matbaa-i Amire, Dersaadet 1333, s. 18-19.

"Mustafa Kemal Paşa, Kurtuluş savaşının her aşamasında propaganda çalışmalarına önem vermiş, halkı bilinçlendirmede basının rolüne inanmış ve bundan yararlanma yoluna gitmiştir."³⁴ Zira ulusal ve uluslararası alanda halkın haklarını, haklılığını propaganda yoluyla "haberleşme araçlarından"³⁵ yararlanarak, sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilebilirdi.

"Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşama" esaslı istiklal mücadelesinin başlarından itibaren muhabere vasıtalarına dayanan, bilgilenme ve bilgilendirilme hususiyeti, nazik bir çizgi üzerinde yürütüldü. "Haysiyet ve şeref" bağımsızlığa, bağımsızlığın da kahraman ordusuna dayandığını kavrayan, tecrübeli rütbeli evlatları aradaki irtibatın "muhaberat" ile sağlanacağını bilmekteydi.³⁶

Mondros Ateşkes Antlaşmasının imzalanmasından Türk milletinin bağımsız yaşayabilmek için mukavemet hareketine geçiş zaruretini anladığı 15 Mayıs 1919 günü İzmir'in işgaline, Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919 günü Anadolu'ya geçtiğini işittiği zamana kadar geçen süredeki faaliyetleri, emperyalizme ilk yenilgiye uğratabilecek zaferin ilk adımlarını ortaya koymaktadır. Birbirinden habersiz, kopuk ortaya çıkan hareketler, teşebbüsler İzmir'in işgaliyle çok daha anlamlı hale gelmektedir. Esasında mahallî bir nitelik taşıyan gelişmeleri tarih boyunca stratejik noktada bulunma özelliğini koruyan Afyonkarahisar'a yerleştirilen 23. Fırka üzerinden izlemek, ülke bütünlüğünün kazanılmasına katkı sağlayacak niteliktedir.

11 Teşrin sani 1918 tarihli vesikada;

"Harbiye Nezareti Celilesine

İngiliz muhabere memuru tarafından Erkan-ı Harbiye Umum Riyasetine gönderilen bir kıta mektub aynen takdim kılındı. Mütarekenin on ikinci maddesinde İtilafın kablo ve teller, telgraf merakizi kangınız murakebe idecekleri mukayyed bulunmasına ve bundan bir işgal mikyasının istidlali ise pek müstebid olmasına nazaran ifa-ı iktizası"³⁷ belirtilmektedir. Aynı klasörde

³⁴ Abdullah İlgazi, "İstanbul Hükümeti'nin Propaganda Faaliyetleri ve Yeni Gazete", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVIII; nr. 53, Temmuz 2002, s. 473.

³⁵ Terence H. Qualter, "Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi", (Trc. Ünsal Oskay), *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXXV, nr. 1, 1980, s. 135.

³⁶ "Kemâl, telgrafi kullanmada usta olduğunu kanıtladı. ... Anadolu'daki telgraf ağı Kemâl'in büyük silahıydı." Roderic H. Davison, "Osmanlı İmparatorluğu'na Elektrikli Telgrafın Girişi", (Trc. Durdu Mehmet Burak), *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, nr. 14, 2003, s. 385.

³⁷ *ATASE Arşivi* Klasör nr. 69, Dosya nr. 74, Fihrist nr. 74-1. Belge transkript edilmeksizin şurada da yayınlanmıştır: *İstiklal Harbi'mizde PTT*, PTT Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2009, s. 118.

yer alan belgelerden 28 Kasım 1918 tarihinde ise İngilizler, Mütareke'nin 12. maddesine göre bütün kablolu ve telsiz telgraf hatlarını kendi kontrolleri altında bulunduracaklarını Erkan-ı Harbiye Umum Riyaseti'ne bildirmiştir.

MİLLİ MÜCADELE'NİN BAŞLANGICINDA 23. FIRKA ÜZERİNDEN MUHABERAT

Milli Mücadele tarihinin farklı zamanları ve mekanlarında elde edilen, tek başına düşünüldüğünde değerlendirilme gücünü çeken bilgileri, birleştirerek ve arşiv belgeleri ile destekleyerek bir analiz yapıldığında mukavemet hareketinin başlangıcındaki mahiyetini anlamaya katkı yapacak sonuçlara ulaşılabilmektedir. Bir kısmı tekrar olsa da şu hususları sıralamakta fayda vardır:

- Mondros Ateşkes Antlaşmasının 12. maddesi "hükûmet muhaberatı müstesna olmak üzere telsiz ve telgraf ve kabloların İtilaf memurları tarafından murakabesi"³⁸ şeklindedir.³⁹

- Ateşkesin ilginç yansımalarından birisi de Osmanlı PTT Nezareti üzerinde "30 Teşrin evvel 1334 Mütareke Hatırası" ibaresi taşıyan pullar çıkarmasıydı ki bu o zamana kadar mutlu, başarılı, kutlama amaçlı olanlardan çok daha farklıdır.⁴⁰

- XX. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa, "Havza'da IX. Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne" Mustafa Kemal Paşa'ya "ilk telgrafını" 23 Mayıs 1919 tarih ve 105/3 numaralı şifreye cevaben 26 Mayıs günü gönderebildi.⁴¹ "Birçok ihtimama rağmen İzmir'den muntazam malumat alamıyoruz. Oradaki kumandanlıkla henüz irtibat temin edilemedi. ... Burada elimize geçen efradı Afyon Karahisarı'nda 23. Fırkaya gönderiyoruz. Çünkü bu fırkanın mevcudu pek azdır."⁴²

³⁸ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri*, I, *Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1953, s. 521; "Mondros'ta Osmanlı Mütareke Heyetine Verilen İlk İtilaf Mütarekename Projesi ve Tadil Edilen Şekilleri" ve tüm maddeleri için bk. *Türk...*, I, ss. 42-49; İhsan Şerif Kaymaz, "Mondros: Bir Ateşkesin Tahlili", *21. Yüzyıl*, Kasım-Kasım 2008, ss. 266-268.

³⁹ "Mütareke name metninde yer alan askeri hükümleri sıralamak gerekirse ... 12. ve 13. maddelerde telli telsiz muhabere vasıtaları ile deniz ve kara ordusuna ait malzemelerin tahrip edilmesi." Türkmen, "30 Ekim 1918 ...", s. 617.

⁴⁰ *İstiklal ...*, s. 121.

⁴¹ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I, *Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne*, 2.b., Öğretmen Yay., Ankara Temmuz 1986, s. 272.

⁴² Kemal Atatürk, *Nutuk*, III, *Vesikalar*, 10. b., Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, İstanbul 1969, Vesika 11, s. 905-906.

- IX. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'dan sonra geldiği Havza'da 27 Mayıs'ta "Afyonkarahisar'ndaki 23. Fırka mevcudu hazır mıdır? ... Bugünkü vaziyeti umumiyemize nazaran mezkûr fırkaya nasıl bir vazifenin tevcihini tasavvur buyuruyorsunuz?"⁴³ talebinde bulunur.

- "Afyonkarahisar, Milli Mücadele'nin başlangıç yıllarında gerek Redd-i İlhak Cemiyeti ve gerekse Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti faaliyetleri sayesinde Kuvâ-yı Milliye hareketinin ana haberleşme merkezlerinden birisi olmuştur."⁴⁴ "Bölgenin batısındaki cephelerden gelen haberler Afyonkarahisar'daki 23. Fırka aracılığıyla Konya'daki XII. Kolordu Karargahına intikal ettirilmiştir."⁴⁵

- "1919 Nisan ayından itibaren önce Fransız, sonra İtalyan ve daha sonra da İngilizler yanlarında sömürgelerinden getirdikleri Hintli, Senegalli askerlerle Afyonkarahisar'ın stratejik yerlerini işgal ettiler. O sırada Afyonkarahisar'da 23. Tümen vardır ve komutanı Ömer Lütfi (Argeşo) Beydir. Erkmen tepelerine çadırılı karargah kurarak Milli Mücadele bayrağını açar."⁴⁶

- "Afyonkarahisar'da 23. Tümen vardır."⁴⁷

- "Afyonkarahisar'ın Milli Mücadele tarihinin yazılması için şu kaynaklara ihtiyaç vardır; 1. 23. Tümenin Tarihçesi; 2. ..."⁴⁸

- Mustafa Kemal Paşa'nın 18 Ağustos 1919 tarihli "gizli" ibareli yazısındaki ifadesi "Telgraf ve posta muhaberatını temin etmek ... hayat ve memet meselesidir. Bu maksadın istihsalı için bilâtereddüt en müessir çareye tevessül lâzım gelendir."⁴⁹

- Bağımsızlığın müjdecisi olarak, işgalci Yunanlılar, Adalar Denizi'ne döküldüğünde gazetecilerin "bu savaşı nasıl kazandınız?" sorusunu, Milli Mücadele'nin lideri Gazi Mustafa Kemal Paşa gayet mütevazî ve samimi bir halde "telgraf telleri"⁵⁰ şeklinde cevaplandırır.

⁴³ Ay. Es., Vesika 12, s. 906

⁴⁴ Latif Daşdemir, "Afyonkarahisar'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Faaliyetleri", VI. *Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 10-11 Ekim 2002*, Afyon Ocak 2003, s. 87-88.

⁴⁵ Zekî Polat, "Millî Mücadele Yıllarında Afyonkarahisar", *Anadolu'nun Kilidi Afyon*, Afyon Valiliği Yay., Afyon 2004, s. 113.

⁴⁶ Ülkü Akçüre, "Afyonkarahisar'ın İstiklal Savaşımızdaki Tarihi Nasıl Yazılır?", *Taşpınar*, nr. 5, 2010, s. 17.

⁴⁷ Ülkü Akçüre, "İstiklal Savaşı'nda Erkmen", *Her Yönüyle Erkmen*, Erkmen Belediyesi Yay., Afyonkarahisar Aralık 2008,, s. 121.

⁴⁸ Akçüre, a.g.m., s. 19.

⁴⁹ *Atatürk'ün Tamim*, ..., IV, , s. 60.

⁵⁰ Davison, a.g.m., ay. yer.

"En büyük hazine" olarak gördüğü Anadolu'dan⁵¹ Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne "karargahını geçici olarak naklettiğini"⁵² belirttiği, "ilk cüreti, ilk cesareti gösteren, ilk teşkilat yapan"⁵³ Havza'dan talebi üzerinden hareketle adı geçen fırkaya dair mütarekenin imzalanmasından itibaren altı ay süreyle gerçekleşen yazışmalardan arşiv belgelerinde "muhabere" hassasiyeti hemen fark edilmektedir. Bahsi geçen kavramın Mondros Ateşkes Antlaşması'nda da doğrudan ayrı bir madde halinde açık bir şekilde karşılık bulması, zaman ve yer bakımından, Türklüğün ölüm-kalım mücadelesindeki rolüyle örtüşmektedir.

1918 Ekim ayında karargah olarak İzmir'e gelen VIII. Ordu, mütareke hükümleri gereği 13 Kasım 1918'de lağvedilerek, bakıyesi ile XVII. Kolordu kuruldu. XVII. Kolordu komutanlığına atanan Nurettin Paşa⁵⁴ İzmir'de Türklerin milli teşekküller ve cemiyetler kurmalarına bütün imkanlarıyla yardımcı oldu⁵⁵. İzmir'in İtilaf Devletleri tarafından işgal edilebileceğini tahmin eden Paşa, Konya'daki 23. Fırkanın İzmir havalisine getirilerek ordunun takviye edilmesini de düşündü. Ancak İngilizler bu yer değiştirmeye izin vermedi.⁵⁶

Mütareke hükümlerini tamamen kendi lehine kullanmakta her hangi bir beis görmeyen İngilizlerin talepleri doğrultusunda Türk Ordusu teşkilatında değişiklik yapılarak lağvedilen II. Ordu yerine karargahı Konya'da olmak üzere XII. Kolordu kuruldu.⁵⁷

Yukarıda bahsi geçtiği üzere İngilizler 28 Kasım 1918 tarihinde bütün kablolu ve telsiz telgrafların kendi kontrollerinde bulundurulacaklarını kesin bir ifade ile Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ne bildirdiler.

4 Teşrin sani 1918 tarihli telgrafa göre Otomobil Müfrezesi için otomobilden anlayan askerlerin seçilmesi 23. Fırka Kumandanlığı'na yazılmıştır.⁵⁸

⁵¹ Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, s. 4.

⁵² *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nr. 4, Vesika nr. 72.

⁵³ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, 2. b., Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1959, s. 199.

⁵⁴ Rahmi Apak, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1990, s. 2.

⁵⁵ SelahattinTansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1991, s. 169.

⁵⁶ Sakallı Nureddin Paşa'nın XVII. Kolordu Kumandanı olarak İzmir'deki faaliyetleri hak. Türkmen, *a.g.e.*, s. 59-60.

⁵⁷ *Türk ...*, I, s. 261-262.

⁵⁸ *ATASE Arşivi*, Klasör nr. 301, Dosya nr. (2)-2, Fihrist nr. 2-8.

31 Teşrin sani 1918 tarihli telgrafa göre 23. Fırka'nın el-an kuvvetinin 1800 asker ve 919 hayvandan ibaret olduğuna dair bilgi, fırka kumandan vekilinin telefon görüşmesine dayanarak verilmiştir.⁵⁹

6 Kanun sani 1919 tarihinde, Hazari teşkilata göre alayların yeniden teşkilatlandırılıp, insan ve hayvan mevcutlarının bildirilmesi, 23. Fırka Kumandanlığı tarafından 68. Alay Kumandanlığı'ndan telgrafla istenmiştir.⁶⁰

11 Şubat 1919 tarihinde Afyonkarahisar - Karaman Demiryolu üzerinde cephaneye muhafazası için, münasip binaların bulunması 23. ve 41. Fırka kumandanlıklarına bildirilmiştir.⁶¹

27 Şubat 1919 tarihli Yıldırım Kıtata Müfettişliği'ne yazılan telgraftan anlaşıldığına göre Afyonkarahisar'da bulunan cephaneleri muhafaza etmek üzere 23. Fırka'dan bir alayın ayrılması istenmiştir.⁶²

3 Mart 1919 tarihli XII. Kolordu Kumandanlığı'nın Yıldırım Kıtata Müfettişliği'ne yazısından 23. Fırka Karargah merkezi Akşehir'dir.⁶³ 5/6 Mart gecesi 23. Fırka'nın Alaşehir'de bulunan İzmir ve Havalisi Kumandanlığı emrine verileceği bildirilmiştir.⁶⁴

8 Mart 1919 tarihli Yıldırım Kıtaları Müfettişliği'nin XII. Kolordu Kumandanlığı'na emrinde Afyonkarahisar'daki cephanenin tasnifi, sayımı ve cins cins tasnifi için bir zabitin görevlendirilmesi konusunda 23. Fırka Kumandanlığı'na yazısındaki⁶⁵ hususların iki gün sonraki yazışmalara yansımaya devam ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁶

13 Mart 1919 tarihli yazıyla 23. Fırka'nın Manisa'ya sevki ikinci bir emre kadar durdurulmuştur.⁶⁷ Üç gün sonra fırkanın Afyonkarahisar'a yerleştirilmesi Müfettişlikçe de münasip⁶⁸ görülmüş, dört gün sonra 20 Mart'ta fırka vukuatsız bir şekilde karargahıyla şehre ulaşmıştır.⁶⁹ Yeterli memur olmadığından Afyonkarahisar-Konya arasındaki telgraf muharebesinin güçlüklerle yapıldığı, 23. Fırka'nın alaylarının Afyonkarahisar'da yerleştiği, sadece bir taburunun

⁵⁹ ATASE Arşivi, Klasör nr. 306, Dosya nr. 27, Fihrist nr. 1-8.

⁶⁰ ATASE Arşivi, Klasör nr. 304, Dosya nr. 18, Fihrist nr. 1.

⁶¹ ATASE Arşivi, Klasör nr. 304, Dosya nr. 18, Fihrist nr. 10.

⁶² ATASE Arşivi, Klasör nr. 310, Dosya nr. 42, Fihrist nr. 57-1/57-2.

⁶³ ATASE Arşivi, Klasör nr. 301, Dosya nr. (19)-9, Fihrist nr. 28-3.

⁶⁴ ATASE Arşivi, Klasör nr. 310, Dosya nr. 42, Fihrist nr. 56, 57.

⁶⁵ ATASE Arşivi, Klasör nr. 301, Dosya nr. (19)-9, Fihrist nr. 39-6.

⁶⁶ ATASE Arşivi, Klasör nr. 301, Dosya nr. (19)-9, Fihrist nr. 39-1.

⁶⁷ ATASE Arşivi, Klasör nr. 310, Dosya nr. 42, Fihrist nr. 59.

⁶⁸ ATASE Arşivi, Klasör nr. 310, Dosya nr. 42, Fihrist nr. 63.

⁶⁹ ATASE Arşivi, Klasör nr. 310, Dosya nr. 42, Fihrist nr. 65-1.

Manisa'da bulunduğu XII. Kolordu Kumandanlığı tarafından Yıldırım Kıtaatı Müfettişliği'ne bildirilmiştir.⁷⁰

20 Mart 1919 tarihli yazıda Afyonkarahisar'daki cephaneyi sayan Mülazım-ı Evvel Refet Efendi'nin istediği askerlerin oradaki kıtalardan verilmesi hususu XII. Kolordu'dan telgrafla⁷¹ 23. Fırka'ya bildirilmiştir.

24 Mart 1919 tarihinde Konya Telgraf Başmüdürlüğü'ne yazılan yazıdan anlaşıldığına göre Mülazım-ı Evvel Refet Efendi Afyonkarahisar'da "muharebeci" olarak görevlendirilmiştir.⁷² Bu husus Adalar Denizi kıyılarının işgali ve İç Ege'ye doğru yayılma eğilimi göstermesi sonrasında Salihli, Alaşehir ve Nazilli gibi cephelerden gelen haberlerin 23. Fırka üzerinden Konya'daki XII. Kolordu Kumandanlığı'na aktarılmasında etkili olmuştur.

24 Mart 1919 tarihli şifrede 23. Fırka Afyonkarahisar'a hareket ettiğinden firarilerle ilgili muhaberenin yapılamayıp, bilahare bildirileceği⁷³ ifade edilmektedir. Bu bilgiden fırkanın muhaberelelerdeki etkisi anlaşılmaktadır.

1 Nisan'da Afyonkarahisar'da bulunan silah ve cephanenin sayımının bir an evvel başlanıp, ne zaman biteceğinin bildirilmesi hususunda XII. Kolordu'nun emri⁷⁴ fırkaya iletilmiştir.

9 Nisan 1919 tarihinde 23. Fırka Kumandan Vekili Azmi'nin şifresinde, emirlerindeki Nakliye Bölüğü'nün izinsiz olarak Konya'ya hareket ettiği⁷⁵ belirtilirken, üç gün sonra bölüğün XII. Kolordu Kumandanlığı'nın emriyle geldiği cevabî şifre telgrafla⁷⁶ bildirilmiştir. Buna göre fırkanın Nakliye Bölüğü merkeze alınmış, diğer unsurları buldukları mntıkada göreve devam etmiştir.

SONUÇ

Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey ile Akdeniz Filosu Kumandanı Amiral Calthorpe arasında 30 Ekim 1918 akşamı imzalanıp, ertesi gün yürürlüğe giren Mondros Ateşkes antlaşması, Osmanlı Devleti için tam bir teslimiyet antlaşması olmuştur.

Devlet bekası, ülkenin bütünlüğü açısından işgale sebep olabilecek maddeler, diğerlerine oranla daha fazla dikkat çekmekte ise de ayrı ayrı her bir

⁷⁰ ATASE Arşivi, Klasör nr. 310, Dosya nr. 42, Fihrist nr. 66/ 66-1 / 66-2.

⁷¹ ATASE Arşivi, Klasör nr. 301, Dosya nr. (19)-9, Fihrist nr. 52.

⁷² ATASE Arşivi, Klasör nr. 301, Dosya nr. (19)-9, Fihrist nr. 58.

⁷³ ATASE Arşivi, Klasör nr. 301, Dosya nr. H/2:3, Fihrist nr. 2-8.

⁷⁴ ATASE Arşivi, Klasör nr. 301, Dosya nr. (19)-9, Fihrist nr. 67-3 / 67-4 / 67-5 / 67-6 / 67-7.

⁷⁵ ATASE Arşivi, Klasör nr. 304, Dosya nr. 18, Fihrist nr. 2-1.

⁷⁶ ATASE Arşivi, Klasör nr. 304, Dosya nr. 18, Fihrist nr. 2.

hükümünün siyasi sınırları ve zamanı aşan bir amaçla çok önceden hazırlandığı anlaşılmaktadır.

"Hükümet haberleşmesi dışında her türlü haberleşme ve iletişim araçları İtilaf Devletleri denetimine verilecektir" şeklinde ifade edile gelen ateşkes hükmü, şüphesiz muhtemel karşı hamlelerin engellenmesi, önceden öğrenilmesi gibi amaçlarla Mondros Ateşkes Antlaşması içinde yer almıştı. Ateşkesin yürürlüğe girmesinden on gün sonra "İngiliz muhabere memuru" sıfatıyla, konu doğrudan "Osmanlı Ordu-yu Hümayunu Başkumandanlık Erkan-ı Harbiye Riyaseti"ne haberleşme maddesi hatırlatılmıştır.

Türk milletinin içinden kendisine gönül verenler, ateşkes metnini görür görmez gerçeği hemen anladıklarından imkanları ölçüsünde, tepkilerini ortaya koymuşlar, ancak karşılarındaki İtilaf devletleri ile onların güdümünde hareket eden Ermeniler ve Yunanlılar, hükümlerin kendilerine sağladığı üstünlüklerden çok daha fazlasını kullanmakta asla tereddüt göstermemişlerdir.

Mustafa Kemal Paşa, Yakup Şevki Paşa, Nihat Paşa, Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa gibi Dünya Savaşı içinde askerlik bilgi ve yeteneğini ortaya koyan komutanlar birbiri ardına payitahta çağrılırken, Ali İhsan Paşa başkente gelir gelmez, Medine Müdafii Fahrettin Paşa'da daha gelmeden İngilizler tarafından tutuklanarak Malta'ya götürülmüşlerdir. Aynı günlerde Türklüğün bağımsızlık tutkusu, varlığını muhafaza ideali için siyasi, fikri, hukuki arayışlar da birbirinden kopuk halde sürmekteydi.

Ateşkes hükümlerine göre hızla küçültmek zorunda kalınan ordunun, İtilaf devletlerinin dikkatini çekmeden iskeletinin korunma gayreti içine girildi. Bu gayrette başarılı olunamasa da küçültülen bazı birliklerin belirgin amaçlar doğrultusunda belli bir noktaya sevkine, belli bir faaliyet alanında etkinleşmesine çaba gösterildiği anlaşılmaktadır.

Türk Ordusu küçültülürken merkezi Konya olarak tesis edilen XII. Kolordu'nun içinde yer alan 23. Fırka'nın hareketleri, bu aşamada personelinin tasfiyesi ve takviyesinde muhaberenin bünyesinde bırakılabilmesi için görevlendirmeler yapılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da ilk yazışmalarında yer bulan 23. Fırka daha Konya'da iken, mütarekenin ilk günlerinde VIII. Ordu yerine tesis edilen XVII. Kolordu Kumandanlığı'na atanan Nurettin Paşa'nın da gündeminde idi. Ona göre 23. Fırka İzmir havalisine getirilmeli ve takviye edilmeliydi. Ancak İngiliz buna müsaade etmedi.

Otomobilden anlayan askerlerin seçilmesi, asker ve hayvan mevcudunun korunması hatta artırılması, Karaman-Afyonkarahisar demiryolu güzergahında cepbane muhafazası için münasip binaların tespiti hatta bunun için bir alayın ayrılması, ateşkesin beşinci ayında merkezinin Akşehir olması, oradan Alaşehir'e kaydırılmaya çalışılması, ikinci bir emre kadar bundan vazgeçilmesi, nihayetinde Afyonkarahisar'a yerleştirilmesi müfettişlikçe uygun görülmüştür.

Fırka'nın Afyonkarahisar'a yerleşmesinde cepbane tespiti için görevlendirilen Mülazım-ı Evvel Refet Efendi bazı askerler istemesi, daha sonraki başka bir yazışmada kendisinin "muharebeci" olduğunun belirtilmesi, başka bir yazışmada 23. Fırka'nın çekildiği mıntikalarda artık muhaberenin yapılamıyor olması, yirmi gün içinde fırkanın Nakliye Bölüğü'nün Kolordu Kumandanlığı'nın emriyle Konya'ya geri alınması, diğer unsurların buldukları yerde bırakılması manidardır.

23. Fırka'nın 30 Ekim 1918 tarihinden Mayıs 1919 ortalarına kadar ki faaliyetleri, Adalar Denizi kıyısındaki İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, Mustafa Kemal Paşa'nın IX. Ordu Müfettişi göreviyle Samsun'a çıkışı sonrasında toplumda ortaya çıkan bağımsızlık mücadelesi içinde askeri haberleşmenin hazır kaynağı olmuştur.

Milli Mücadele'nin "vatan cephesi" haline gelen Batı Anadolu'daki gelişmeleri, haberleri toplayarak hareketin liderine ve merkezine, oradan gelenleri de cephedeki en uç hatta aktaran Afyonkarahisar'daki 23. Fırka, diğer birlikler arasındaki seçkin yerini almış, ateşkes antlaşmasında Türklüğün aleyhine yer alan ağır hükmü fiilen zayıflatmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'dan gönderdiği ilk şifrede 23. Fırka'nın doğrudan yer alması, zaferin kazanılması sonrasında "savaşı telgraf telleri ile kazanıldığı" ifadesi bağımsızlık hareketinin her alanda girişilen ve gerçekleştirilen bir mücadele olduğunu göstermektedir.

Bireylerin, birliklerin farklı alanlardaki katkılarıyla emperyalizm Anadolu'da kesin bir şekilde yenilmiş, sonrasında tam bağımsız, Ulusal egemenliğe dayalı yeni Türk devletinin ortaya çıkışına zemin hazırlanmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv

ATASE Arşivi

Sürelî Yayınlar ve Web Sayfaları

Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

Hukuk Gündemi (Hatay)

Minber

Yenigün

Yeni Türkiye

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Tarih Okulu

Taşpınar (Afyonkarahisar)

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

21. Yüzyıl

www.ata.tsk.tr/05_ataturke_bakis/ makaleler.

Kitaplar, Projeler, Makaleler, Bildiriler

Ahmed Saib, *Şark Meselesi*, (Haz. Saadettin Yağmur Gömeç), Berikan Yay., Ankara Aralık 2014.

AKCÜRE, Ülkü, "Afyonkarahisar'ın İstiklal Savaşımızdaki Tarihi Nasıl Yazılır?", *Taşpınar*, nr. 5, 2010, ss. 16-19.

AKCÜRE, Ülkü, "İstiklal Savaşında Erkmen", *Her Yönüyle Erkmen*, Erkmen Belediyesi Yay., Afyonkarahisar Aralık 2008, ss. 120-129.

AKKOYUN, Turan, "Bağımsızlığın Fedakarlık, Miras ve Sorumluluk Ahidi: Misak-ı Milli", *Yeni Türkiye*, nr., Ocak-Şubat 2017, ss. 163-174.

ALP, İlker, *Şark Meselesi veya Emperyalizmin Türk Politikası*, Trakya Üniversitesi Yay., Edirne 2008.

ALŞAN, Reşat, "Cumhuriyetimizin Kuruluşu ve İlk Onbeş Yılında PTT İşletmesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VI, nr. 17, Mart 1990, ss. 391-419.

Analog ve Sayısal Haberleşme, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 2011.

APAK, Rahmi, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1990.

ARI, Kemal, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye'nin PTT Alanında Yatırımları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIII, nr. 27, Güz 2013, ss. 167-184.

ATATÜRK, Kemal, *Nutuk*, III, *Vesikalar*, 10. b., Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, İstanbul 1969.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, 2. b., Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1959.

"Atatürk ve Hatay", *Hukuk Gündemi (Hatay) Atatürk Özel Sayısı*, 2013, ss. 108-113.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, Ankara 1989.

BELEN, Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı*, 2. b., Ankara 1983.

CRİSS, Bilge, *İşgal Altında İstanbul*, 2.b., İletişim Yay., İstanbul 1994.

ÇELEBİ, Mevlüt, "Milli Mücadele'de Ankara Hükümeti'nin İtalya Politikasındaki Ana Unsur: Misak-ı Milli", *Yeni Türkiye*, nr., Ocak-Şubat 2017, ss. 1311-1320.

ÇELİK, Kemal, "Milli Mücadele'de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, nr. 40, Kasım 2007, ss. 569-613.

DAŞDEMİR, Latif, "Afyonkarahisar'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Faaliyetleri", *VI. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 10-11 Ekim 2002*, Afyon Ocak 2003, ss. 87-109.

DAVİSON, Roderic H., "Osmanlı İmparatorluğu'na Elektrikli Telgrafın Girişi", (Trc. Durdu Mehmet Burak), *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, nr. 14, 2003, ss. 347-386.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri*, I, *Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1953.

GORYANOF, Sergey, *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi*, Ötüken Nşr., İstanbul 2006.

GÖLEN, Zafer, *Şark Meselesi ve Millî Mücadele*, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta 2012.

HOURIE, Paul, *Türkiye Nasıl Paylaşıldı? Kaynarca Muahedesi'nden Son Felaketimize Kadar Şark Meselesi*, (Haz. Emre Gör), DBY Yay., İstanbul Nisan 2016.

İLGAZİ, Abdullah, "İstanbul Hükümeti'nin Propaganda Faaliyetleri ve Yeni Gazete", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVIII; nr. 53, Temmuz 2002, ss. 471-490.

İRTEM, Süleyman Kâni, *Şark Meselesi: Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu) Temel Yay., İstanbul 1999.

İstiklal Harbi'mizde PTT, PTT Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2009.

JAESCHKE, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, I, 30 Ekim 1918 - 11 Ekim 1922, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1970.

KARABEKİR, Kazım, *Paşaların Hesaplaşması: İstiklal Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik*, (Haz. İsmet Bozdağ), İstanbul 1992.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, IX, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.

KAYMAZ, İhsan Şerif, "Mondros: Bir Ateşkesin Tahlili", *21. Yüzyıl*, Kasım-Kasım 2008, ss. 239-268.

KEMAL, Cemal, "Mustafa Kemal'in Mondros Mütarekesi'ne Tepkisi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, nr. 46, Güz 2010, ss. 367-400.

KOCATÜRK, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999

KOLOĞLU, Orhan, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918 Zafer-i Nihaiden Tam Teslimiyete*, İstanbul 2000.

Mustafa Kâmil Paşa, *Şark Meselesi*, (Trc. Mustafa Özcan), Ark Yay., İstanbul 2016.

ÖKSÜZ, Hikmet, "Misak-ı Milli: Bir Reel Politik Yansıması", *Yeni Türkiye*, nr., Ocak-Şubat 2017, ss. 680-692.

POLAT, Hasan Ali, "Mondros Mütarekesi'ni Müteakip, İşgallere Karşı Marmara Ahalisinin Tepkisi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III, nr. 11, Bahar 2010, ss. 478-487.

Mondros Ateşkesindeki Haberleşme Engelinin Aşılma Teşebbüsü: 23. Fırka Örneği

POLAT, Zelkif, "Milli Mücadele Yıllarında Afyonkarahisar", *Anadolu'nun Kilidi Afyon*, Afyon Valiliği Yay., Afyon 2004, ss. 113-131.

PROAKIS, John G., *Digital Communications*, 3. Edition, New York 1995.

QUALTER, Terence H., "Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi", (Trc. Ünsal Oskay), *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, , XXXV, nr. 1, 1980.

SARICA, Murat, *Birinci Dünya Savaşından Sonra Avrupa'da Barışı Kurma ve Sürdürme Çabaları*, Siyasal Bilimler Fakültesi Yay., İstanbul 1982.

SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I, *Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne*, 2.b., Öğretmen Yay., Ankara Temmuz 1986.

SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, II, *Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye*, Öğretmen Dünyası Yay., Ankara Nisan 1984.

SOFUOĞLU, Adnan, "Mondros Mütarekesi Sonrasında Kocaeli Yarımadası'nda Milli Teşkilatlanma: Yahya Kaptan Olayı", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu 2-4 Mayıs 2014*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay., ss. 1083-1093.

ŞAHİN, Enis, "Yakın Dönem Türk Tarihi'nin Kızıl Elması: Misak-ı Milli", *Yeni Türkiye*, nr., Ocak-Şubat 2017, ss. 38-51.

TANSEL, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1991.

TOPÇUBAŞI, Arslan, *Batı ve Şark Meselesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.

TOGAN, A. Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, 3. b., Enderun Kitabevi Yay., İstanbul 1981.

Türk İstiklâl Harbi, I, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, (Haz. Tevfik Bıyıklıoğlu, Tevfik Ercan), 3. b., Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 1999.

TÜRKDOĞAN, Orhan, "Atatürk'ün Temel Felsefesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, nr. 112, Şubat 1998, ss. 9-12.

TÜRKGELDİ, Ali, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948.

TÜRKMEN, Zekeriya, "İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar (13 Kasım 1918- 16 Mart 1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVIII, nr. 53, Temmuz 2002, ss. 319-372.

Turan Akkoyun

TÜRKMEN, Zekeriya, "Mütareke Döneminde (1918-1920) Ordu: Mütareke Döneminden Milli Mücadele'ye Geçişte Ordunun Yeniden Yapılanması", *Askerî Tarih Bülteni*, nr. 41, Ağustos 1996, ss. 43-58.

TÜRKMEN, Zekeriya, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001.

TÜRKMEN, Zekeriya, "30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, nr. 11, 2000, ss. 615-632.

ÜNAL, Yenal, "İstiklal Harbi'nde Etnik İhanet", *Tarih Okulu*, VI, nr. 16, Aralık 2013, ss. 761-768.

ÜNALP, Rezzan, "Kuvayı Milliye: Türk İstiklal Harbi ve Bağımsızlık Önderi Olarak Mustafa Kemal (Atatürk)", ss. 1-13. www.ata.tsk.tr/05_ataturke_bakis/makaleler.

WEYMSS, de Robeck, *Çanakkale Tahliyesi Hakkındaki Rapor*, (Trc. Hüsameddin), Matbaa-i Amire, Dersaadet 1333.

YAZICI, Nesimi, "Osmanlı Telgraf Fabrikası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, nr. 52, Şubat 1983, ss. 69-81.